IJNRD.ORG ISSN : 2456-4184
INTERNATIONAL JOURNAL OF NOVEL RESEARCH AND DEVELOPMENT (IJNRD) | IJNRD.ORG
An International Open Access, Peer-reviewed, Refereed Journal

स्वातंत्र्योत्तर काळातील बहुपत्नीत्व प्रथा

प्रफुल अशोकराव टाले
इतिहास विभाग प्रमुख
जगदंब महाविद्यालयए अचलपूर
जि. अमरावती

प्रस्तावना

भारतात प्राचीन कालखंडापासून समाजामध्ये अनेक अनिष्ट प्रथाए परंपरा चालत आलेल्या आहेत. पुरुषप्रधान समाज व्यवस्थेमध्ये महिलांच्या संदर्भात अनेक कुप्रथा काळाच्या प्रवाहात निर्माण होत गेल्या किंबहुना निर्माण केल्या गेल्या. महिलांच स्वतंत्र अस्तित्वच नाकारल्या गेल. महिलांनी प्रथा परंपरांचे पालन करणे हा त्यांचा धर्म आहे हे विविध मार्गाने महिलांच्या बुद्धीवर सतत बिंबविल्या गेल. आपल्यामुळे धर्म बुडू नये या भाबड्या भावनेने महिलांनी त्या प्रथा परंपरांच वहन केल तसे बंधनच धार्मिक कायद्यांनी त्यांच्यावर घालून दिले होते. या कुप्रथांमध्ये मुलीचा जन्म अशुभए बाल विवाहए बाल-जठर विवाहए सती प्रथाए एदासी प्रथाए देवदासी प्रथाए विधवा पुनर्विवाहाचा विरोधए हुंडा प्रथाए महिला शिक्षणाचा विरोधए जोहर प्रथाए पडदा प्रथाए प्रथाए केशवपण प्रथाए घटस्फोटाचा अधिकार नसणेए बहुपत्नीत्व अशासारख्या महिलांचे शोषण करणाऱ्या अनेक प्रथा समाजामध्ये रूढ होत्या. प्राचीन ते मध्ययुगीन काळात ह्या प्रथा बंद करण्याकरिता कोणतेही विशेष प्रयत्न झाले नाहीत. ब्रिटिश काळात मात्र महिलांना अन्यायकारक असलेल्या प्रथा परंपरांविरुद्ध कायदे केल्या गेले. परंतु स्वातंत्र्योत्तर काळातही वरीलपैकी अनेक कुप्रथांचे अस्तित्व समाजामध्ये कायम असलेले दिसते. म्हणून प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये वरील प्रथांपैकी बहुपत्नीत्व प्रथेचे स्वातंत्र्योत्तर काळातील स्वरूप कसे होते याविषयी चिकित्सक अध्ययन केले आहे.

विषयाची मांडणी

प्राचीन काळापासून चालत आलेली कारणे बहुपत्नीत्व **प्रथेला या** काळात**ही** जबाबदार होतीण ज्यामध्ये पुत्र प्राप्तीए पुरुषांना दासी पाहिजे असणे तसेच धार्मिकतेच्या नावाखाली असलेली मान्यता जसे ष्यज्ञात एक स्तुप असतोए त्याला अनेक दोऱ्या बांधलेल्या असतातए स्त्री.पुरुष संबंधासाठी श्रृतीत त्या स्तूपाचे उदाहरण दिले गेले आहेण एका खांबाला अनेक दोऱ्या असू शकतात पण एका दोरीचे अनेक खांब असू शकत नाहीत त्याचप्रमाणे एका पुरुषाच्या अनेक सहपत्नी असू शकतात परंतु एका स्त्रीचे अनेक सहपती असू शकत नाहीतणष[1]

शस्त्रियांचे हक्क आणि त्यांच्या मर्यादाश ह्या पुस्तकामध्ये सरोजिनी शारंगपाणी बहुपत्नीत्वा**ची** कारणमीमांसा करताना लिहितातए षद्विभार्या प्रतिबंधक कायदा होऊन चाळीस.पंचेचाळीस वर्षे झालीण सिनेमा स्टार्स मोठ्या समारंभाने मजेत अशी लग्ने करताहेतण दोन.दोन कुटुंब उघडपणे बाळगत आहेतण सर्वतोमुखी झालेल्याए वर्तमानपत्रांतून

चवीनं चर्चिलेल्या ह्या सामाजिक गुन्ह्यांबद्दल काहीही कारवाई होत नाहीण गुन्हेगार सहजपणे सुटतोण अशी कारवाई होणार कशी गुन्हेगारांविरूद्ध कोणाची तक्रार येईल तेव्हा नाद्द विवाहीत पुरुषाची जोडीदार म्हणून निवड करणाऱ्या बहुधा सिनेनट्याचं असतात त्यांना बदलाची आवडए रुचिवाचा हवाण त्यांच्या सान्निध्यात येण्यासाठी त्यांचा एका नेत्रकटाक्षासाठी हपापलेली अनेक मंडळींनी अशा नट्यांना देवत्वच बहाल केलेण बरेए ज्या कायदेशीर प्रथम पत्नीने तक्रार करावयाला हवी तिने नवऱ्याचा व्यभिचार प्रथमापासूनच खपवून घेतलेला असतोण आहे त्या पिरिस्थिती राहिले तर मुलाबाळांचा आणि आपला चरितार्थ नीट चालतो आहे एवढेच ती पाहतेण मुलांचे तर विचारूच नकाण ती जाणती असली तरी बापाच्या प्रसिद्धीच्याच प्रखर प्रकाशाने त्यांचे डोळे दिपलेले असतातण जास्तीत जास्त आपला फायदा होत असेल तर म्हणजेच सिनेनट्यांचे करियर करण्याचे दृष्टीने चंचुप्रवेश होणे अशा मोठ्या वशिल्यानेच होणे शक्य आहे असे जाणून मुले गप्प बसतातण ह्या गोष्टी खपून जातात म्हटल्यावर बऱ्यापैकी कमाई असलेले पुरुषही धीट झालेले आहेतण इतकेच नव्हे तर लग्नाला हपापलेल्या एखाद्या प्रौढ कुमारिकेशी नुसता संबंधच न ठेवता एखाद्या देवळात जाऊन लुटुपुटीने लग्न करून तिचे कसेबसे समाधान करून तिच्याच मिळकतीवर दुसरा संसारही करीत असतातण[2]

श्न्याय हवा स्त्रीलाश पुस्तकामध्ये सीमा साखरे लिहितातए ष्आपल्या देशात घटनेनुसार निधर्मीयता मान्य केल्यामुळे येथील लोकांसाठी देशातील इतर कायद्यांबरोबर त्या.त्या धर्माच्या लोकांसाठी त्यांचे व्यक्तीगत काम हे पर्सनल लॉ उपयोगात ठेवले आहेतण मुस्लिम पुरुष चार पर्यंत बायका करू शकतोण फक्त त्यांच्या चार बायका जिवंत असताना पाचवे लग्न बेकायदेशीर आहेण त्यामुळे बहुपत्नीत्वाने पिडलेल्या स्त्रियांपूर्वी बोलत नव्हत्या पण आता संघर्ष करू लागल्या आहेतण या कायद्यातील सोय इतर धर्मातील लोक चुपचाप दुसरा विवाह लावण्यासाठी धर्मांतर करून उपयोगात आणतातण वणीची शहनाज अख्तर या 22 वर्षाच्या तरूणीचा यवतमाळच्या 52 वर्षाच्या इंजिनीअर बरोबर विवाह झालाण तेव्हा त्याला पहिली पत्नी व बरोबरीची मुले होतीण ती जेव्हा गर्भवती झाली तेव्हा तिने अमानुषपणे तिचा गर्भपात करविला आणि तिला घरातून हाकलून देताना म्हणालीए ष्मेरे पतीने तरे को बच्चे जनने के लिये थोडी लाया है। उसको जवान औरत चाहिए थी इसलिये लाया।[3]

वरील कारणांबरोबरच राजकीय संबंध वाढविणेए संपत्ती प्राप्त करणेए भोगवादी वृत्ती ही कारणे सुद्धा बहुपत्नीत्व प्रथा स्वातंत्र्योत्तर काळात कायम राहण्याकरिता दिसून येतात.

भारत सरकारच्या इण्सण 1971 च्या जनगणनेनुसार मुस्लिमांमध्ये बहुपत्नीधारकांची संख्या 22 लाख होती तर हिंदुमध्ये ही संख्या एक कोटी पेक्षा जास्त होतीण इण्सण 2005.06 च्या **श्छंजपवदंस थ्उपसल भ्मंसजी नतअमलश** च्या रिपोर्टनुसार भारतात 2 टक्के हिंदू बहुपत्नीत्व धारक होतेण म्हणजेच 1ण6 कोटी हिंदू बहुपत्नीत्वधारक होतेण मुस्लिमांमध्ये हे प्रमाण सुमारे 1 टक्के होतेण इण्सण 1993 मध्ये अहमदाबादच्या आठ मुस्लिम बहुल प्रभागात केलेल्या सर्वेक्षणात असे आढळून आले होते कीए 279 पुरुषाला दुसरी पत्नी होतीण[4]

श्जातिव्यवस्था आणि स्त्रीमुक्तीश;1999द्ध या पुस्तकामध्ये प्रतिमा परदेशी व सरोज कांबळे यांनी आदिवासी खेड्यातील बहुविवाह संदर्भात माहिती दिली आहे त्यानुसारए दापूर या आदिवासी खेड्यातील सरपंचाने 12 लग्ने केली होतीण पिंपळखुटाए देवळीपाडा अशी अनेक खेडी होती की ज्यामध्ये एकापेक्षा जास्त लग्न करणाऱ्या बहुपत्नीक नवऱ्यांची संख्या 55 पेक्षा जास्त होतीण नजुबाई गावीत यांनी नवापूरए ताण जिण नंदुरबार मधील बहुपत्नीक प्रकरणांची दिलेल्या आकडेवारिनुसार घोगळपाडा.19ए पिंपळखुटा.30ए देवळीपाडा.39ए बर्डीपाडा. 18ए दापूर.16ए नायझिरी.14ण[5]

भारतात अनेक नामांकित लोकांनी या काळात बहुविवाह केलेले दिसतातण् उदाण् प्रसिद्ध उद्योजक गजानन बिर्ला यांना दोन पत्नी होत्याण् दक्षिण भारताचे प्रसिद्ध उद्योजक पीण् राजगोपाल यांचा खटलाही भारतात चांगलाच गाजलाण् त्यांना दोन पत्नी होत्याण् अभिनेता धर्मेंद्र यांना प्रकाश कीर आणि हेमामालीनी ह्या दोन पत्नीए मुलायमसिंग यादव यांना मरुती देवी आणि साधना गुप्ता ह्या दोन पत्नीए रामविलास पासवान यांना राजकुमारी देवी आणि रिना शर्मा ह्या दोन पत्नीए आदीण्

श्न्याय हवा स्त्रीलाश या पुस्तकामध्ये सीमा साखरे लिहितातए षस्त्रियांच्या कौटुंबिक आणि सामाजिक समस्यांचे विश्लेषण करायचे ठरविले तरए पहिली पत्नी जिवंत असतानाए कोणत्याही प्रकारचा घटस्फोट न घेता पतीने दुसरी पत्नी करणे किंवा रखेली ठेवणे ही समस्या फार मोठ्या प्रमाणात दिसून येतेण् स्त्रियांवरील अत्याचारांच्या प्रकरणातही श्माझ्या नवऱ्याने दुसरा विवाह केला किंवा त्याची दुसरी कोणीतरी आहेश याच तक्रारी अधिक असतातण् ही पत्रे सर्व स्तरातील स्त्रियांची असतातण् पण सुशिक्षित आणि मध्यमवर्गीय स्त्रियांनी त्यात स्वतंत्र सूचना केलेली असते कीए षहे सर्व गुप्त ठेवाए कोठे बोलू नकाष या वरून या दुरूखाचे मर्म कळतेण् गुजरातमध्ये तर रखेलीला मदत करून मान्यता देण्यासाठी श्मैत्री करारश सारखा कायदाच आहेण् रखेली म्हणा मैत्रीण म्हणा किंवा दुसरी पत्नी म्हणाए कोणतेही नाव दिले तरी त्या पुरुषावर पूर्ण भावविश्व अवलंबून असलेल्या त्यांच्या पहिल्या पतीच्या जीवनात या घटनेमुळे असंख्य यातना निर्माण होतातण्[6]

ब्रिटिश काळात तसेच स्वातंत्र्योत्तर काळात बहुपत्नीत्व प्रथा बंद करण्याकरिता कायदे केल्या गेले तसेच न्यायालयातील खटल्यांच्या निर्णयाचेही कायद्यात रूपांतर झाले. त्यामध्ये इ.स. 1872 मध्ये आलेल्या चमबपंस डंततपंहम ।बज नुसार हिंदू व मुस्लीम यापैकी कोणत्याही पुरुषाला बायको जिवंत असताना दुसरा विवाह करता येत नसे.[7] 1947 मध्ये भारताला स्वातंत्र्य प्राप्त झाले. याच दरम्यान मुंबई प्रांतात श्द्विभार्या प्रतिबंधक कायदाश करण्यात आला.[8]

इण्सण् 1955 च्या हिंदू विवाह कायद्याने परंपरागत हिंदू विवाह पद्धतीत अनेक बदल केले होतेण् द्विभार्या प्रथेवर कायद्याने बंदी घातलीण् या कायद्यानुसार प्रथम पत्नी जिवंत असताना एखाद्या पुरुषाने दुसरे लग्न केले तर ते लग्न म्हणून समजले जाते नाही तर इंडियन पिनल कोडखाली तो शिक्षापात्र गुन्हा ठरतोण् कायद्याने दुसऱ्या पत्नीला पत्नीचा दर्जा प्राप्त होत नाहीण् अशा स्त्रीला पतीच्या इस्टेटीत कसलाच हक्क मिळू शकत नाही व अशा विवाहापासून होणारी मुलेही अनौरस समजली जातातण् प्रथम पत्नी व तिची औरस मुले पतीच्या इस्टेटीची वारसदार ठरतातण्[9]

कायद्याच्या मर्यादा रू.

1द्व द्विभार्या प्रतिबंधक कायद्यानुसार दुसरी पत्नी करता येत नाहीण् पण श्रखेलीश ठेवता येतेण् त्यामुळे तो तिला ठेवून तर घेतोण् या रखेलीचा आणि तिच्या मुलांना जरी त्या इसमाच्या मालमत्तेत अधिकार नसेल तरी भाण्दण्विण् च्या 125 कलमानुसार उदरनिर्वाहसाठी पोटगी मागता येतेण्

2द्व नवऱ्याने अशी रखेली ठेवली तर पत्नीला त्याच्या विरूद्ध व्यभिचाराचा गुन्हा दाखल करता येतो पण गुन्ह्या त्या नवऱ्याविरूद्ध होतोण् रखेलीविरूद्ध नाहीण्

3द्व समान नागरी कायदा नसल्यामुळे आणि फक्त हिंदू विवाहालाच हा कायदा लागू असल्यामुळे दुसऱ्या स्त्रीच्या प्रेमात पडलेले अनेक नवरे धर्मांतर करून दुसरे विवाह करतातण्

4द्व दुसरा विवाह हा पोलीस खात्यासाठी काही दखलपात्र गुन्हा नाहीण् त्यामुळे श्माझ्या नवऱ्याने अवैध पत्नी केलेली आहेण् तिला हाकलून द्या!श अशी तक्रार प्रथम पत्नी पोलीस स्टेशनवर घेऊन जाऊ शकत नाहीण् याबाबत पत्नीला रीतसर न्यायालयात तक्रार अर्जच दाखल करावा लागतो आणि न्यायालयाच्या झटक्यापेक्षा श्जे चालले आहे ते चालू द्याश असेच तिला वाटतेण्

5द्ध दुसऱ्या विवाहाचे प्रमाणपत्र किंवा सत्यता न्यायालयात पटवून द्यावी लागतेण हेच सामान्य स्त्रियांना फार कठीण जातेण कारण ही लग्न बहुधा देवळात किंवा तीर्थ क्षेत्रात होतातण[10]

न्यायालयीन खटले रू.

1द्ध यमुनाबाईचा पोटगी खटला रू. यमुनाबाई ही अनंतराव आढाऊची दुसरी पत्नी होतीण यमुनाबाईला अनंतरावाची पहिली पत्नी जिवंत आहे हे तिला माहीत नव्हतेण हे कळल्यावर शेवटी एक महिन्याच्या आत चांगली वागणूक देत नाही म्हणून खटला दाखल केलाण 27 जानेवारी 1988 ला न्यायमूर्ती रंगनाथ मिश्रा व न्यायमूर्ती ललित मोहन शर्मा यांच्या खंडपीठाने यमुनाबाई अनंतराव आढाऊ या महिलेच्या पोटगी खटल्याचा निकाल देताना अत्यंत स्पष्ट शब्दात म्हटले होते कीए ष्1955 च्या हिंदू विवाह कायद्याच्या अंमलबजावणीनंतर कोणत्याही इसमाची पहिली पत्नी हयात असताना त्याच्या बरोबर हिंदू नियमानुसार लग्न करणाऱ्या दुसऱ्या पत्नीला तिचा विवाह कायदेशीर रीतने झाला तरीही सीआरपीसी 125 कलमाप्रमाणे पोटगी मिळणार नाही किंवा तिचा विवाह वैधही ठरणार नाहीणष् या नियमाने पहिल्या पत्नीला कायदेशीर भरपूर संरक्षण दिलेण

2द्ध बकुळाबाई विरूद्ध गंगाराम खटला रू. गंगारामचा बकुळाबाईशी तिसरा विवाह होताण गंगारामचा यापूर्वी राजाबाईशी पहिला व इण्सण1969 मध्ये कुसुमबाईशी दुसरा विवाह झालेला होताण त्यानंतर गंगारामने बकुळाबाई ही तिसरी बाई मिळविली आणि तिच्यासोबत तो पती.पत्नीप्रमाणे एकाच घरात राहू लागलाण या दोघांना मारोती नावाचा मुलगा झालाण नंतर हे दोघे वेगळे झालेण बकुळाबाईने स्वतरू साठी व मारोतीसाठी विवाह भत्ता सीआरपीसी 125 खाली गंगारामने द्यावा म्हणून फर्स्टक्लास ज्युडिशिअल मॅजिस्ट्रेट समोर दावा टाकलाण तेथे तिला तिचा विवाह वैध की अवैध याचा घोळ न घालता न्यायालयाने तिच्यासाठी प्रति माह 100 रूपये व मारोतीसाठी प्रतिमाह 50 रूपये पोटगी मंजूर केलीण गंगाराम या विरूद्ध सेशन्स कोर्टात गेलाण सेशन कोर्टानेए ष्हा विवाह झाला पण कायद्याप्रमाणे अवैध आहेण हिंदू विवाह कायदा 1955 च्या कलम 16 प्रमाणे प्रथम हा विवाह वैध आहे किंवा नाही हे ठरवावे लागेलणष् असा निर्णय दिलाण

बकुळाबाई सर्वोच्च न्यायालयात गेलीण न्यायालयाचा निर्णय महत्त्वाचा होताण त्यांनी अवैध विवाहांतून संतती निर्माण झाली असेल तर त्या संततीचा सीआरपीसी 125मधून पोटगीचा हक्क मान्य करून म्हटले कीए फर्स्टक्लास ज्युडिशियल मॅजिस्ट्रेटने मारोतीला जी पोटगी दिली ती बरोबर आहे पण बकुळाबाईला मात्र पोटगी देता येणार नाहीण कारण ती वैध पत्नी नाहीण मात्र या न्यायालयाने इण्सण 1988 पासून मारोतीची पोटगी 50 रूपयाच्या ऐवजी 150 रुण प्रतिमाह मंजूर केली होतीण[11]

3द्ध सायराबानो प्रकरण रू. केरळमधील तेल्लीचेरीच्या अब्दुल गफुरने त्याची पहिली पत्नी सायराबानो ऊर्फ सुबानो हयात असताना मुस्लिम व्यक्तिगत कायद्याचा आधार घेऊन दुसरे लग्न करून टाकलेण दुसरी आवडती किंवा नव्यानवलाईची पत्नी घरात घेण्याच्या आधीच गफुरने पहिला पत्नी व तिच्या मुलीकडे दूर्लक्ष करणे सुरू केलेण शेवटी या मायलेकी पोटगीसाठी तेल्लीचेरीच्या न्यायालयात गेल्याण या देशात जरी दुहेरी नागरिकत्वाची कल्पना संविधानाला मान्य नाही तरी मुस्लिम तलाक पीडित महिला हक्क संरक्षण कायदा 1986 मुळे ही कल्पना अस्तित्वात आणली गेलीण तेल्लीचेरीच्या सत्र न्यायाधीशाने आणि केरळच्या उच्च न्यायालयाने सायराबानोचा पोटगीचा अर्ज फेटाळलाण परंतु सायराबानोने न्यायासाठी सर्वोच्च न्यायालयाकडे धाव घेतलीण

केरळच्या हायकोर्टाने केवळ सायराबानोचा पोटगीचा अर्ज फेटाळला नव्हता तर मुस्लिम पर्सनल कायद्यानुसार गफुरचा चार बायका करण्याचा हक्क मान्य केलेला होताण 7 एप्रिल 1987 रोजी केरळमधील बेगम सुबानो ऊर्फ सायराबानो हिच्या पोटगीच्या निमित्ताने भारताच्या सर्वोच्च न्यायालयाने दिलेला निकाल अत्यंत क्रांतिकारी होताण सर्वोच्च न्यायालयाने न्यायमुर्ती एण पीण सेन व एसण नटराज यांनी मुस्लिम पत्नीला कायद्याचे विश्लेषण करून मुस्लिम पुरुषांचा चार बायका करण्याचा हक्क कायम ठेवलाण मात्र पहिली पत्नी सोडली तर इतरांना दर्जा रखेलीचा ठरविलाण दुसऱ्या पत्नीला रखेलीचा दर्जा देऊन सुप्रिम कोर्टाने या देशातील अनेक अडाणी प्रामाणिक विवाहित स्त्रियांना नीतिमत्तेने वैवाहिक

हक्क मिळवून घेण्याची कायदेशीर तरतूद तर केलीच पण विवाहित पुरुषांशी पुन्हा दुसरा विवाह करू इच्छिणाऱ्या स्त्रियांना समाजातील त्यांची जागाही दाखवून दिलीण[12]

निष्कर्ष :

प्राचीन कालखंडापासून चालत आलेल्या बहुपत्नीत्व प्रथेला ब्रिटिश कालखंडामध्ये प्रतिबंध लावण्याचा प्रयत्न करण्यात आला त्याकरता काही कायदे केल्या गेले परंतु तरीही बहुपत्नीत्व प्रथा कायम राहलेली दिसते. स्वातंत्र्योत्तर काळात तिची व्याप्ती कमी झाली असली तरी ती समाजात रूढ असल्याचे दिसते तथापि बहुपत्नीत्व प्रथेच्या स्वरूपामध्ये बदल झालेला आढळतो. स्वातंत्र्योत्तर काळात कायदे निर्माण झाले असले तरी कायद्याला बाजूला सारून किंवा कायद्याच्या चौकटीत बसून वेगळ्या पद्धतीने बहुविवाह करणे चालूच असलेले दिसते. दुसऱ्या बाजूने महिलेने मात्र एक पतिव्रताच राहावे ही भावनाही समाजामध्ये कायम असलेली दिसते.

संदर्भ सूची :-

1. धर्माधिकारी दादाए स्त्री-पुरूष सहजीवनए परधाम प्रकाशन पवनारए सातवी आवृत्ती 2018ए पृण्क्रण 102
2. शारंगपाणीए सरोजिनीए स्त्रियांचे हक्क आणि त्यांच्या मर्यादाए विमल प्रकाशनए पूणेए फेब्रुवारी 1990ए पृण्क्रण 60.61
3. साखरेए सीमा ;2008द्धए उपरोक्तए पृण्क्रण 201.202
4. मुजाहीदए शेखए लेख. बहुविवाहाला कायदेशीर मान्यताए https://sadetod_ wordpress _com.cdn_ampproject.org/v/s/sadetod.wordpress.com/2017/02/11/बहुविवाहाला कायदेशीर मान्यताए दिण 10ण07ण2020
5. परदेशीए प्रतिमाए कांबळेए सरोजए जाती व्यवस्था आणि स्त्री मुक्तीए क्रांतीसिंह नाना पाटील अकादमी प्रकाशनए 3 ऑगस्ट 1999ए पृण्क्रण 43
6. साखरेए सीमाए न्याय हवा स्त्रीलाए सीमा प्रकाशनए नागपूरए 15 जुलै 2008ए पृण्क्रण 131.133
7. गाठाळए एस. एस.ए भारतीय इतिहासातील स्त्रिया व स्त्री जीवनए कैलास पब्लिकेशनए औरंगाबादए जानेवारी 2017ए पृ.क्र. 146ण
8. तंतरपाडेए राजेंद्र आर.ए ब्रिटीश काळ व महिलांचे सशक्तीकरणए आधार पब्लिकेशनए अमरावतीए 30 एप्रिल 2018ए पृ.क्र. 180
9. कविए माधवीए स्त्री सागरातील अनमोल मोतीए उन्मेष प्रकाशनए पूणेए ऑक्टोबर 1990ए पृण्क्रण 93
10. साखरेए सीमा ;2008द्धए उपरोक्तए पृण्क्रण 133.134
11. कित्ताए पृण्क्रण 138
12. कित्ताए पृण्क्रण 213.214